

УДК 811.161.2'23'373.611

ФОРМО- ТА СЛОВОТВІРНІ РЕАКЦІЇ В АСОЦІАТИВНИХ ПОЛЯХ УКРАЇНОМОВНИХ РЕСПОНДЕНТІВ ТА УКРАЇНО-РОСІЙСЬКИХ БІЛІНГВІВ 3–4 РОКІВ

Галунова Н. Н.

Стаття присвячена асоціативному напрямку в дослідженні мовної картини світу. В роботі запропонований аналіз формо- та словотвірних реакцій, отриманих в ході вільного асоціативного експерименту з україномовними респондентами та українсько-російськими білінгвами 3–4 років.

Ключові слова: картина світу, формотвірні реакції, словотвірні реакції, вільний асоціативний експеримент.

Статья посвящена ассоциативному направлению в исследовании языковой картины мира. В работе предложен анализ формо- и словообразовательных реакций, полученных в ходе проведения свободного ассоциативного эксперимента с украиноязычными респондентами и украинско-русскими билингвами 3–4 лет.

Ключевые слова: картина мира, формообразовательные реакции, словообразовательные реакции, свободный ассоциативный эксперимент.

The paper is devoted to the associative trend in researches of a language picture of the world. The paper presents the analysis of the form-building and word-formative reactions that were received at the free association experiment with Ukrainian-speaking monolinguals and Ukrainian-Russian-speaking bilinguals of 3–4.

Key words: language picture of the world, free association experiment, form-building reactions and word-formative reactions.

У пошукових парадигмах мовознавства і соціопсихолінгвістики особлива роль належить питанням, що стосуються всебічного вивчення мови і мовлення дитини. Особливості опанування мови, структура лексикону дитини, граматичні та фонетичні особливості різних стадій засвоєння мови – всі ці та інші аспекти онтолінгвістики розроблялися й продовжують розроблятися вітчизняними та зарубіжними науковцями [2; 3; 6–11; 15; 16–21; 24; 28–30]. Серед робіт, присвячених дитячому мовленню, необхідно виокремити ті, в яких увага науковців зосереджена на висвітленні проблеми формування асоціативних зв'язків та становленню мовної картини світу в онтогенезі [1; 4; 5; 12; 22; 23; 25; 27]. На жаль, в українській лінгвістиці асоціативна складова мовної свідомості дитини дошкільного віку залишається недослідженою.

З огляду на стан вивчення означеної теми в українському мовознавстві актуальним видається дослідження асоціативного механізму україномовних респондентів дошкільного віку, коли в дитини формується мовна свідомість, вибудовується мовна картина світу та відбувається активне засвоєння мови й оволодіння мовленням. При цьому евристично значущим й актуальним є вивчення особливостей формування асоціативних зв'язків та мовної картини світу не тільки монолінгвів, а й білінгвів, насамперед, українсько-російських. Це пояснюється загальною соціолінгвістичною ситуацією в Україні, значним впливом в окремих східних та південних територіях України російської мови на становлення та розвиток мовних особливостей дітей.

Знання носієм мовних правил, що відповідають літературній нормі, є результатом його власного мовленнєвого досвіду. При опануванні мови в природних умовах дитина засвоює мовні правила самостійно, допомога дорослого полягає в повсякденному спілкуванні з дитиною, наданні нового мовного матеріалу, з якого дитина може отримувати необхідну інформацію, інакше кажучи, дитина постає перед необхідністю добувати мову з мовлення [30, с. 11]. Однак правила, засвоєні дитиною з мовлення дорослих, не тотожні мовній нормі. Особливості дитячого мовлення багато в чому зумовлені здатністю дитини

аналізувати мовлення дорослого, а також тим, що дитина здатна сприймати мову в граматичному, лексичному та фонетичному плані. “Незалежно від індивідуальних розбіжностей між дітьми, незалежно від мовленнєвого оточення, в якому вони виховуються, незалежно навіть від особливостей засвоєної мови загальна стратегія засвоєння мовних правил є єдиною для всіх: спочатку засвоюються найголовніші, глибинні моделі мови та мовні правила, що на них базуються” [30, с. 12].

Починаючи засвоювати мову, дитина має справу з мовою як із нормою і опановує нормативну фонетику, семантику, синтаксис, морфологію. На першому етапі дитина засвоює систему, а вже потім норму. Опанування мовної норми – це засвоєння не лише мовних одиниць, але й правил їх утворення та вживання. Засвоюючи морфологію, дитина вчиться встановлювати, чи є даний вислів правильним, чи відповідає мовним стандартам. Дитину в цьому процесі прийнято порівнювати з лінгвістом [13, с. 44–45]. Мова дитини на кожному етапі її формування та розвитку не становить частини дорослої мови. У процесі оволодіння національною мовою дитина формує декілька своїх мовних систем, що відрізняються від дорослої [31, с. 42–43]. При цьому дитячі мовні системи поступово вирівнюються “під дорослу”, що сигналізує про засвоєння дитиною мовної норми.

Стрімкий розвиток словника дитини розпочинається з опанування морфологічних механізмів мови. При цьому видається суттєвим взяти до уваги застереження А. Богуш: “Формування активного словника дітей на другому році життя відбувається нерівномірно, спостерігаються ритмічні коливання розвитку мовлення” [6, с. 41]. Узагальнення словника здійснюється не лише за рахунок різних готових слів, а й завдяки опануванню способів їх конструювання. На сьогодні загальновизнаним є висновок щодо піку словотвірної активності, який припадає на вік від трьох до семи років. Діти молодшого дошкільного віку створюють свої назви аналогічно до слів “дорослої” мови, базуючись на самостійно виявлених ознаках предмета або переосмислюючи вже наявні лексеми, що прояснюють їхню внутрішню форму [13; 31].

Мета нашої роботи полягає у з’ясуванні особливостей формо- та словотвірних реакцій, отриманих в результаті проведення вільного асоціативного експерименту з україномовними дітьми та дітьми-білінгами молодшого та середнього дошкільного віку у Харкові та Львові. **Матеріалом** для аналізу послужили формо- та словотвірні реакції, що були отримані в ході вільного асоціативного експерименту від дітей молодшого та середнього дошкільного віку. В експерименті взяли участь 416 дітей-білінгвів (носіїв українсько-російського білінгвізму міста Харкова) та 416 монолінгвів (носіїв української мови міста Львова).

Формотвірні та словотвірні реакції репрезентують різні сторони мовленнєвої компетенції та креативної спроможності дитини. Під формотворенням розуміємо “варіювання слівформ одного слова шляхом словозміни (відмінювання або дієвідмінювання), а також творення членів морфологічної парадигми слова” [26, с. 766]. Формотворення можна розглядати як формотвірну реакцію слова морфологічної парадигми – “зразок словозміни й формотворення певної лексико-граматичної одиниці” [26, с. 477].

Як свідчить експериментальний матеріал, однозначно класифікувати реакції як формо- чи словотвірні не завжди легко. Це можна пояснити тим, що склад асоціативних полів формується лексикою, яка відповідає нормам української мови, а також лексикою, яка порушує ці норми. В останньому випадку йдеться про суржик. У цьому зв’язку виникає запитання, як розглядати пару: реакція “знала” – стимул “знал” або реакція “допомагати” – стимул “помогу”. У цих випадках мова може йти як про формотворення, що базується на недостатній мовній компетенції білінга (що призводить до суміщення двох мовних норм й утворення хибних для української мови часових форм дієслова), так і про дитяче словотворення. Узагалі, “питання про розмежування слово- й формотворення має давні традиції й остаточно не розв’язане донині... Залишаються нерозв’язаними питання кваліфікації формо- чи словотворення деяких форм ступенів порівняння прикметників і прислівників, кількісних дробових числівників,

порядкових числівників, суплетивних пар частин мови тощо” [26, с. 767–768]. З огляду на сказане вище вважаємо за доцільне розглянути диференційовано формо- та словотвірні реакції, пам’ятаючи про можливості їх суміщення та взаємопереходу. Проблема класифікації експериментального матеріалу виникає в ході розгляду пар зразка стимул **дзвіночок** – реакція *дзвонить*. Реакції такого плану можуть бути зараховані як до словотвірної групи, так і до синтагматичної. Утім, кількість таких реакцій у проведеному експерименті не є критичною.

Зауважимо, що на стимул **дзвіночок** є інша реакція *дзвонити*. Порівнюючи дві відповіді на один стимул, звертаємо увагу, що в першому випадку дієслово в особовій формі утворює зі словом-стимулом синтагму, що дозволяє розглядати такі реакції як асоціації синтагматичного характеру, а реакцію *дзвонити* відповідно класифікуємо як словотвірну на стимул **дзвіночок**.

Із 71 запропонованого стимулу 68 отримали реакції-відповіді формо- та словотвірного характеру (дивись таблицю 1). Не викликали формо- та словотвірних реакцій лише стимули **вишуканий, він, вона**. Кількісно реакції формо- та словотвірного характеру розподілилися таким чином: дівчатка зі Львова – 59, хлопчики зі Львова – 62, дівчатка із Харкова – 57, хлопчики із Харкова – 63.

Спільними для всіх чотирьох груп тут виявилися 48 стимулів: **бабуся, береза, будинок, гарний, говорити, грав, грала, день, дзвіночок, дзвонити, дитина, добра, добрий, допомагати, дорогий, друг, думав, думати, загадка, заєць, злий, знала, зустрів, зустріла, їхав, їхала, їхати, картина, кішка, книга, кричати, ліс, любити, мама, ніч, обіцяв, писати, почав, почала, почати, робота, село, справа, тато, темний, учитися, цікавий, чистий**. Не викликали формо- та словотвірних реакцій 11 стимулів у хлопчиків зі Львова: **вишуканий, він, вона, вода, зима, іграшка, каструля, літера, м’яч, обіцяла, я**; 8 стимулів у хлопчиків із Харкова: **вишуканий, він, вона, йти, каструля, тато, товариш, я**; 12 стимулів у дівчаток зі Львова: **вишуканий, він, вона, весна, вода, зла, йти, каструля, машина, обіцяла, тато, товариш**; та 13 стимулів у дівчаток із Харкова: **вишуканий, він, вона, важкий, весна, дитина, зима, кофта, літера, машина, товариш, узяти, цукерка**.

Відзначимо, що словотвірні реакції превалюють над формотвірними. Формотворення в отриманих асоціативних полях відбувається здебільшого синтетичним способом, за допомогою флексій, формотвірних афіксів, чергування основ, суплетивізму: **грав** → *виграв*, **грала** → *програв*, **дорогий** → *дорога*, **дитина** → *дити*, **дзвіночок** → *дзвоник*. Більшість формотвірних реакцій на стимули всіх частин мови є граматичними формами. Наявні особливості прояву формотворення залежать від частини мови, до якої належить стимул. В усіх чотирьох групах більша кількість стимулів-дієслів викликала реакції формотвірного характеру (по 20 стимулів у дівчаток і 19 стимулів у хлопців із Харкова та 21 у хлопців зі Львова). Приблизно однаковою є кількість стимулів-прикметників у всіх чотирьох ґендерно-територіальних групах (по 6 у хлопчиків та дівчаток зі Львова, 9 – у дівчаток із Харкова та 5 – у хлопчиків із Харкова); кількість стимулів-іменників, що викликали реакції формотвірного характеру, варіюється залежно від групи: по 6 – у дівчаток із Харкова та Львова, 9 – у хлопчиків зі Львова, 12 – у хлопчиків із Харкова). Привертає увагу й більша різноманітність формотвірних реакцій, отриманих на стимули дієслова, що дає можливість констатувати: у дітей 3–4 років із Харкова та Львова дієслова викликають формотвірні реакції частіше за стимули інших частин мови. При цьому якісне наповнення таких асоціативних полів є більшим, адже наявне не лише частотне вживання однієї формотвірної реакції, але й різноманітні реакції цього типу.

Стимули-дієслова представлені: 1) здебільшого граматичним формотворенням, що виражає зміну часових форм, числа, роду: **говорити** → *говорю*, **грала** → *грає*, **думав** → *думал*; 2) фонетичним: **учитися** → *вчитися*; 3) змішаним формотворенням: **грав** → *іграла*. Серед асоціативних полів, отриманих на стимули-іменники, наявні суто граматичні форми: 1) родові: **гарний** → *гарна*; 2) форми числа: **береза** → *берези* та 3) відмінкові: **ліс** → *у лісі*. Стимули-прикметники викликають лише реакції, що є родовою формою стимулу: **добрий** → *добра, добрий*.

У словотвірних реакціях більшою мірою виявляються лінгво-креативні здібності дитини. Такі реакції виявляють граматичну компетенцію дитини. Словотворення, як і формотворення, виявляє себе по-різному залежно від частиномовної належності слів.

Стимули-іменники викликають такі словотвірні реакції: 1) прикметники: **береза** → *березовий*, 2) іменники: **друг** → *дружба*, 3) дієслова: **дзвіночок** → *дзвонити*, 4) прислівники: **день** → *вдень*, 5) іменники: **бабуся** → *бабця*. Розглядаючи словотвірні реакції на стимули-іменники, відзначимо, що в усіх чотирьох ґендерно-територіальних групах наявні оцінні реакції: **бабуся** → *бабуля*, **дитина** → *дитиночка*, **заєць** → *зайчик*.

Стимули-прикметники викликали словотвірні реакції, які з граматичного погляду належать до різних частин мови: 1) прислівників: **важкий** → *важко*, 2) дієслів: **друг** → *дружити*, 3) іменників: **злий** → *злюка*. Аксіологічний компонент виявляє себе і серед цих реакцій, адже стимули-прикметники викликають багато експресивних реакцій: **добрий** → *добрючий*, **гарний** → *прегарний*, **цікавий** → *цікавенький*, **темний** → *претемний*.

На стимули-дієслова отримано реакції, що належать до таких частин мови: 1) іменників: **грав** → *гра*, 2) прикметників: **дзвонити** → *дзвонкий*, 3) прислівників: **дзвонити** → *дзвонко*, 4) вигуків: **дзвонити** → *дзинь-дзинь*.

Стимули-займенники практично не викликали словотвірних реакцій, адже було отримано одну на всі чотири ґендерно-територіальні групи реакцію *моя* на стимул **я** в експерименті з дівчатками з Харкова.

Результати показують, що слово- та формотвірні реакції викликають спільні для всіх чотирьох груп 49 стимулів, до яких належать стимули – іменники, прикметники, дієслова, але немає займенників. Наявність єдиної на всі групи словотвірної реакції *моя* в асоціативному полі стимулу **я** в дівчаток із Харкова пов'язана з низькою словотвірною здатністю особових займенників узагалі і несформованістю мовної компетенції в дитини 3–4 років зокрема. Таким чином, кількість та розмаїття отриманих у процесі вільного асоціативного експерименту результатів дозволяють відзначити високий рівень формотвірної та словотвірної компетенції в дітей 3–4 років, опитаних у Харкові та Львові. Вбачаємо перспективним подальше дослідження асоціативних зв'язків різного типу у представників усіх вікових груп з метою встановлення динаміки розвитку мови, мовної картини світу та мовної свідомості в онтогенезі.

Література

1. Акуленко А. А. Параметри внутрішнього лексикону дитини шкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Аліна Анатоліївна Акуленко. – К., 2007. – 18 с.
2. Асаула М. М. Психологичні особливості дитячого мовлення / М. М. Асаула // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 798. Сер.: Філологія. – Вип. 53. – С. 109–112.
3. Бакіна Т. С. Сучасний фольклор школярів: (Особливості творення і побутування) : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.07 "Фольклористика" / Тамара Степанівна Бакіна – К., 1997. – 211 с.
4. Береснева Н. И. Модель внутрішнього лексикона в позднем онтогенезе (Асоціативний експеримент) : дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.19 "Теорія мови" / Наталья Ириковна Береснева. – Пермь, 1997. – 190 с.
5. Береснева Н. И. Периферийные реакции в детских ассоциативных полях / Н. И. Береснева // Проблемы социо- и психолінгвістики. – 2002. – № 1. – С. 53–55.
6. Богуш А. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років : монографія / А. Богуш. – К. : Слово, 2010. – 374 с.
7. Богуш А. М. Теорія і методика розвитку мовлення дітей раннього віку : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / А. М. Богуш; М-во освіти і науки України. – К. : Слово, 2003. – 344 с.
8. Боть Л. П. Вивчення дитячого мовлення: історія та напрямки дослідження / Л. П. Боть, О. І. Малишева // Культура народів Причорномор'я / Таврійський нац. ун-т. – Сімферополь, 2007. – № 120. – С. 63–67.

9. Боть Л. П. Поетапна еволюція форм дитячої комунікації (теоретичний аспект) / Л. П. Боть // Вісник Черкаського університету. Сер. : Філол. науки. — Черкаси, 2004. – Вип. 59. – С. 144–149.
10. Боть Л. П. Психолінгвістичний аспект дитячого мовлення / Л. П. Боть // Актуальні проблеми менталінгвістики. – Черкаси, 2001. – Ч. 2. – С. 3–5.
11. Гавриш Н. В. Розвиток мовленнєвотворчої діяльності в дошкільному дитинстві : дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.02 “Теорія і методика навчання (українська мова)” / Наталія Василівна Гавриш. – К., 2002. – 438 с.
12. Гасица Н. А. Ассоциативная структура значения слова в онтогенезе : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 “Теория языка” / Гасица Наталия Александровна. – М., 1990. – 184 с.
13. Горелов И. Н. Избранные труды по психолингвистике / И. Н. Горелов. – М. : Лабиринт, 2003. – 320 с.
14. Горелов И. Н. Основы психолингвистики : учеб. пособ. / И. Н. Горелов, К. Ф. Седов. – М. : Лабиринт, 1997. – 224 с.
15. Елисеева М. Б. Лексическое развитие ребёнка от двух до трёх лет / М. Б. Елисеева : Материалы Всерос. конф. [“Проблемы детской речи”] (26 нояб. 1999 г.) – СПб, 1999. – С. 62–66.
16. Калмикова Л. О. Формування мовленнєвих умінь і навичок у дітей: психолінгвістичний та лінгвометодичний аспекти : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. О. Калмикова. – К. : НМЦВО, 2003. – 320 с.
17. Лурия А. Р. Речевые реакции ребенка / А. Р. Лурия // Речь и интеллект в развитии ребенка : сб. ст. / [под ред. А. Р. Лурия]. – М., 1928. – С. 228–235.
18. Мальцева Н. Г. Устный дискурс русских и английских детей в возрасте 5–6 лет : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 “Теория языка” / Наталия Геннадиевна Мальцева. – Саратов, 2002. – 207 с.
19. Моїсеєнко О. Ю. Дискурсно-прагматичні особливості дитячого мовлення (на матеріалі сучасної англійської мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови” / Олена Юрїївна Моїсеєнко. — К., 1999. — 20 с.
20. Моїсеєнко О. Ю. Дискурсно-прагматичні особливості дитячого мовлення (на матеріалі сучасної англійської мови): дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови” / Моїсеєнко Олена Юрїївна. — К., 1999. – 173 с.
21. Наумова Т. Н. О развитии значения слова в онтогенезе речи / Т. Н. Наумова // Психолингвистические исследования речи в области лексики и фонетики. – Калинин, 1983. – С. 109–118.
22. Нефедова В. А. Зона фонетического реагирования в ассоциативном словаре школьника : автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.19 “Теория языка” / Валентина Александровна Нефедова. – Саратов, 2003 — 25 с.
23. Николаенко Г. И. Онтогенез системных связей в лексиконе : (Психолингвистическое исследование вербальных ассоциаций) : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 “Теория языка” / Галина Ивановна Николаенко — Минск, 1979.— 20 с.
24. Рульова О. О. Номінативний аспект дитячого мовлення (на матеріалі французької, грецької, англійської та української мов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 “Загальне мовознавство” / Олена Олександрівна Рульова. – Одеса, 2002. – 19 с.
25. Салихова Э. А. Структура ассоциативных полей лексических единиц при детском билингвизме: дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 “Теория языка” / Эльвина Ахнафовна Салихова – Уфа, 1999. – 165 с.
26. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
27. Соколова Т. В. Ассоциативный тезаурус ребенка: структура ассоциативного распределения / Т. В. Соколова // Языковое сознание и образ мира : сб. ст. – М., 2000. – С. 79–97.
28. Уфимцева Н. В. Развитие стратегий осознания значения слова в онтогенезе / Н. В. Уфимцева // Психолингвистические исследования в области лексики и фонетики : сб. ст. – Калинин, 1983. – С. 115–154.
29. Цейтлин С. М. Онтолингвистика и кафедра детской речи / С. М. Цейтлин // Онтолингвистика: некоторые итоги и перспективы : материалы науч. конф. – СПб., 2006. – С. 3–12.

30. Цейтлин С. Н. Язык и ребенок. Лингвистика детской речи : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. зав. / С. Н. Цейтлин. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 240 с.

31. Шахнарович А. М. Общая психоллингвистика : учеб. пособ. / А. М. Шахнарович. – М. : РОУ, 1995. – 96 с.